

6 De invloed van demografische en gezinssociologische ontwikkelingen in de EG op de markt van voedingsmiddelen

Dr C. de Hoog

6.1 Inleiding

In de jaren zestig waren er grote verschillen op demografisch en gezinssociologisch terrein tussen de huidige twaalf EG-landen. Uiteraard traden deze verschillen ook op bij tal van andere gebieden (gezondheid, werkgelegenheid, economie etc.). Indien wij ons beperken tot de demografie bleek er bijvoorbeeld op basis van de huwelijksluiting in Europa verschillende patronen te kunnen worden onderscheiden. Inmiddels is de variatie ten aanzien van een belangrijk aantal demografische verschijnselen afgenomen. Dit wijst op een afname van de culturele verscheidenheid. Een en ander wordt getoond in tabel 6.1.

Met enige goede wil is het nu mogelijk om te spreken over het EG-patroon. Dit patroon kent de volgende ontwikkelingen:

- de geboortecijfers zijn laag en op een enkele uitzondering na onder het vervangingsniveau gekomen;
- de migratie, legaal en illegaal zorgt voor bevolkingsgroei;
- de gemiddelde levensduur is hoog, verschillen tussen mannen en vrouwen vallen op;
- de zuigelingensterfte is aanzienlijk afgenomen;
- de veroudering van de bevolking vindt binnen de gehele Gemeenschap plaats.

Deze ontwikkelingen hebben gevolgen voor de samenstelling van huishoudens en gezinnen. Huishoudens en gezinnen zijn de kleinste sociologische groep waarbinnen de consumptie plaatsvindt. Een dergelijke ontwikkeling is derhalve ook van belang voor de markt van voedingsmiddelen. Daarnaast doen zich ook gezinssociologische ontwikkelingen voor die invloed kunnen hebben op het consumentengedrag. Deze sociologische ontwikkelingen treden op in vele EG-landen. Hierbij kan worden gedacht aan de toename van het samenwonen, het eerder uit huis gaan van kinderen, de groei van het aantal alleenstaanden, het verdwijnen van 'anderen' (ouders, inwonend dienstpersoneel) uit huishoudens en de grotere acceptatie van het éénoudergezin. In vele EG-landen blijkt ook de echtscheiding sterk te zijn gegroeid,

Tabel 6.1 Enkele demografische ontwikkelingen in de EG 1960-1988.

Huwelijken per 1000 inwoners		
1960	7,8	variatie EG-landen 3,9
1988	5,9	variatie EG-landen 2,0
Gemiddelde levensduur mannen		
1960	67,3	variatie EG-landen 10,3 jaar
1985/88	72,0	variatie EG-landen 3,1 jaar
Gemiddelde levensduur vrouwen		
1960	72,7	variatie EG-landen 8,4 jaar
1985/88	78,6	variatie EG-landen 3,3 jaar
Totale vruchtbaarheid per vrouw, kindertal		
1960	2,63	variatie EG-landen 1,48 kind
1988	1,60	variatie EG-landen 0,83 kind

Bron: Eurostat (1990a).

evenals de verlating (Italië). Deze ontwikkelingen kunnen worden getypeerd onder de noemer huishoudensverduunning. Huishoudensverduunning is ook voor marktonderzoekers van betekenis omdat de centrale consumptie-eenheid, het huishouden, hierdoor in omvang kleiner is geworden maar in aantal is toegenomen. Er zijn dus veel meer huishoudens, c.q. consumptie-eenheden dan enkele decennia geleden. Deze groei van het aantal huishoudens binnen de EG is een opmerkelijk fenomeen. Bezien we de situatie in Nederland dan kan een verdubbeling worden vastgesteld over de laatste dertig jaar van de huishoudens (van 3 miljoen in 1960 naar 6 miljoen in 1990).

Terzijde zij opgemerkt dat deze ontwikkeling weinig aandacht krijgt van Haagse en Brusselse beleidsmakers, terwijl toch zowel via de belasting-systemen als via de sociale zekerheidsstelsels voor deze ontwikkeling fors betaald moet worden. De huishoudensverduunning kost de lidstaten miljarden gulden. Naast deze gevolgen heeft een en ander ook invloed op de markt.

6.2 Enkele gevolgen

Positiever zijn de gevolgen voor de markt van de profit-organisaties. Echtscheiding is zoals wij opmerkten een van de oorzaken van de huishoudensver-

dunning. Echtscheidingscijfers tonen een treffende overeenkomst met bijvoorbeeld verkoopcijfers van koffiezetapparaten. De huishoudensverdunding zorgt immers voor meer huishoudens en de huishoudens hebben alle een basisinrichting nodig. Uiteraard zijn er ook potentiële verliezers op deze markt, daarbij kan gedacht worden aan grote huishoudelijke apparaten, zoals de afwasmachine en bijvoorbeeld ook aan de grote verpakkingen. Bij voedingsmiddelen ligt de zaak genuanceerder. Enerzijds is de invloed van de huishoudensverdunding zichtbaar, de 'kleine' verpakking is alom in de winkels aanwezig, anderzijds echter kan niet worden beweerd dat bijvoorbeeld door de huishoudensverdunding de mensen minder zijn gaan eten.

Juist met betrekking tot de veranderingen op de markt van voedingsmiddelen dienen veranderingen binnen huishoudens in micro-sociologische zin in ogenschouw te worden genomen. De belangrijkste veranderingen hebben zich voorgedaan ten aanzien van de posities van vrouw en kind. Ten onrechte menen vele onderzoekers deze sociale en culturele veranderingen te kunnen typeren als een groeiend individualisme. Alvorens in engere zin op de veranderende posities in te gaan, dienen enkele opmerkingen te worden gemaakt over het begrip individualisme, ook omdat deze term door sommige marktonderzoekers veel gehanteerd wordt. In de jaren zeventig is het begrip individualisme vooral omarmd door de feministische beweging. Het individualisme hield de bevrijding in van de knellende banden die het gezinsleven de vrouw kennelijk oplegden. De vrouw kon als zelfstandig individu een plaats in de samenleving veroveren. Daarnaast werd, en passant, ook de bevrijding meegenomen van andere, kennelijk knellende, waarden en normen die de buurt, de kerk en de familie het individu in een houdgreep hielden. De, geïndividualiseerde, nieuwe mens wordt dan het tegendeel van de 'homo sociologicus'. De snelheid waarmee andere maatschappelijke instituties dit niet-empirische onderbouwde begrip hebben overgenomen is verbazingwekkend. Ik citeer een Amsterdamse wethouder: 'Nu ook in de oude wijken vrijwel iedereen is geïndividualiseerd, wordt het tijd de sociale vernieuwing via dit gezichtspunt te benaderen.....', of de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, zelf een sociologe: 'Mijn beleid sluit aan bij de individualiseringstendens in de huidige samenleving. Het gaat er niet om, om huishoudens te bevoordelen, maar om een beleid te voeren waarbij het individu centraal staat. Ik ben daarom niet bereid een onderzoek te entameren naar de leefsituatie van gehuwde ouderen'. En dan nog een citaat van een reclamebureau: 'Individualisering is een trend. Veel autotypes zijn de koop in diverse uitvoeringen, van coupé tot stationcar'. Kortom het begrip individualisme kan zowel voor kortingen op de sociale zekerheid als voor de verkoop van automobielen uit de kast worden gehaald. Dit terwijl verschillende onderzoeken aantonen dat bijvoorbeeld het verenigingsleven, maar ook de hulpverlening van en aan ouders, familieleden, vrienden en burens bloeit als nimmer te voren (zie o.a. Goossens et al. 1988).

6.3 Ontwikkelingen nader beschouwd

Twee posities in de huishoudens zijn de afgelopen tijd sterk gewijzigd. Het kind en de vrouw hebben zowel in structureel als in cultureel opzicht een andere maatschappelijk plaats gekregen. Het kind is in toenemende mate een bedreigde diersoort geworden. Dit heeft tot gevolg dat het kind, gelijk de Pandabeer, nog nooit met zoveel zorg van statelijke en ouderlijke zijde is omringd. Het kind kan zich niet aan de statelijke zorg onttrekken, de regels van de statelijke opvoeding zijn in de moderne verzorgingsstaat dwingend. Ook het ouderlijk gezag is dwingend aanwezig, in de kleine huishoudens van nu kun je je ouders vrijwel niet meer ontlopen. In de vroegere grote gezinnen was het best mogelijk om tijdens het diner onder de tafel plaats te nemen en je zo te onttrekken aan het eten van knolraap. De psychologie heeft bewezen, dat mensen, dus ook ouders in het algemeen slecht zijn bij het schatten van een verzameling boven de zeven. De inwijdingsrituelen op de weg naar zelfstandigheid zijn de afgelopen honderd jaar aanzienlijk gewijzigd. Vroeger was de poort tot zelfstandigheid het huwelijk. Nu kan deze zelfstandigheid via deelpakketten, ook in juridische zin, worden verkregen. Als katalysator werkt de verzorgingsstaat, die in deze tijden van voorspoed zeker geen zuinig beleid voert.

Binnen de EG worden discussies gevoerd over de rechten van het kind, binnen de huidige onderhandelingshuishouding zijn de kinderen gelijkwaardige partners, de ouders' wil is niet meer wet. Een en ander zorgt voor een tamelijk paradoxale situatie. Enerzijds zijn in onze samenleving kinderen nog nooit zo afhankelijk geweest van statelijke opvoedingssystemen. Iemand die twaalf jaar onderwijs heeft genomen, noemen wij ongeschoold, een achten-twintig-jarige Assistent In Opleiding kan, indien hij een niet te lastige promotor heeft, aan zijn beroepsloopbaan beginnen. Anderzijds vormen de kinderen een belangrijke markt. De jeugd- en jongerencultuur heeft een zelfstandige consument geschapen die, eveneens door statelijke garanties (recht op een woning, recht op inkomen), nogal wat te besteden heeft.

Jongeren worden via deelpakketten zelfstandig. Zij zijn op twaalfjarige leeftijd al thuisbankiers, zij hebben medische rechten, transport- en inkomensgaranties zijn aanwezig. Jongeren nemen deel aan de huiselijke onderhandelingen. En indien er sprake is van oorlogsrecht, bijvoorbeeld echtscheiding, kunnen zij via de kinderrechter hun meest geliefde ouder aanwijzen. Toch impliceert dit niet dat we te maken hebben met geïndividualiseerde kinderen of jongeren. Hun conformisme, niet aan de ouders of opvoeders, maar aan hun leeftijdsgenoten is groot. Om dit empirisch te onderbouwen behoeft U slechts met een veertienjarige schoenen te gaan kopen, in het gunstigste geval kost U dat een halve dag.

Samenvattend mag worden geconcludeerd dat de kinderen en de jongeren in de EG door de alles omvattende jeugd- en jongerencultuur een eigen levensstijl hebben ontwikkeld die zijn weerga in de geschiedenis niet kent. De

paradox is dat we te maken hebben met een zelfstandige, onvolwassen consument, die hoe dan ook via onderhandelingen zijn positie moet zien te handhaven.

Hoe anders is de positie van de hedendaagse vrouw. De huidige Europese vrouw is door de emancipatoire bewegingen voorzien van een ideologie, waarvoor zelfs de vroegere communistische partij van Albanië zich niet behoefde te schamen. In de rug gedekt door maar liefst twintig leerstoelen vrouwenstudies, om in eigen kring te blijven, een emancipatieraad, een emancipatiebevorderend beleid en begripvolle partners en kinderen kan zij zich zowel binnen de profit als non-profit organisaties posities verwerven die voorheen slechts aan prinsessen in de rechte lijn of maîtresses en titre waren voorbehouden. Toch vraag ik mij op economische gronden af of dit beeld juist is.

Onlangs hebben Van Ophem en De Hoog een analyse verricht naar de positie van relatief welgestelden (1990). Uit dit onderzoek bleek dat deze welgestelden geen ideologische discussies voerden over gelijkheid of gelijkwaardigheid. Het ging bij deze huishoudens allereerst om het hebben of de handhaving van een financiële positie. Juist omdat man en vrouw werkten kon men binnen het huishouden aan het monetariseren slaan dat het een lust was. De vervelende werken werden de deur uitgedaan, de wasserij kwam weer langs, de traiteur was bij sommigen kind aan huis, de drijvende kracht van de huishouding was de werkster, enkelen hadden kindermisjes, de hondenuitlater vormde een nieuw beroep, evenals de plantenwatergeefster. De magnetron nam bij velen een centrale plaats in, de kant-en-klaar maaltijden waren alom aanwezig, lijnvluchtvakanties vormden geen uitzondering, drie auto's kwamen voor, waaronder een antieke om tochtjes in de Betuwe te maken (Vijgen en Engelsdorp-Gastelaars 1986).

De wijziging in de positie van de vrouw loopt vooral via de lijn van de economische inbreng. Door haar positie als economische partner, als vennoot binnen de B.V. Huishouden kan zij meer dan voorheen deelnemen aan besluitvormingsprocessen binnen het huishouden. Hier gelden de woorden van De Swaan: 'de autoriteitshuishouding is een onderhandelingshuishouding geworden' (De Swaan 1983).

Deze veranderingen zijn in macro-sociologische zin ook zichtbaar. Vanaf ongeveer 1900 tot 1962 doorliep een individu betrekkelijk weinig huishoudens. In het huishouden van zijn ouders nam hij of zij de positie van kind in, vervolgens via de poort tot volwassenheid, het huwelijk, werd een eigen huishouden gesticht. Mede door de relatief hoge sterftcijfers onder mannen waren er nog kinderen in het huisgezin van de weduwe aanwezig. Bij het verlaten van het laatste kind was er nog een korte periode van alleen-zijn voor de weduwe weggelegd. Anno 1990 doorloopt een individu veel meer huishoudens dan voorheen.

De huishoudensdynamiek (Van Leeuwen en Ploegmakers 1990) kan worden geïllustreerd met behulp van de volgende fasen die een individu kan

meemaken bij zijn huishoudelijke loopbaan: bij ouders, zelfstandig op kamers, LAT-relatie, samenwonend, scheiding, opnieuw samenwonend, gehuwd, gehuwd en kinderen, echtscheiding, alleenstaand, LAT-relatie, samenwonend, alleenstaand en zo kunnen wij nog uren doorgaan. Naast de economische ontwikkelingen, maakt juist deze huishoudensdynamiek de markt zo ondoorzichtig. Deze dynamiek treedt in de meeste EG-landen op. Maar juist door deze dynamiek, die ook wel pluriformiteit wordt genoemd, wordt het lastig het gedrag van een individu aan de hand van zijn of haar positie binnen het huishouden te analyseren.

6.4 Dominante huishoudensvormen en de markt van voedingsmiddelen

Binnen het Europa van de Twaalf tekenen zich drie dominante huishoudensvormen af. Eenderde deel van de huishoudens wordt gevormd door echtparen of paren zonder thuiswonende kinderen, eenderde deel door paren of echtparen met thuiswonende kinderen en eenderde deel bestaat uit alleenstaanden. Door deze ontwikkeling lijkt er enige stabiliteit te ontstaan, al dient het reeds genoemde dynamische karakter van de huishoudens niet uit het oog te worden verloren.

Bezien we nu echter de markt van voedingsmiddelen binnen de EG dan blijken er grote verschillen tussen de landen onderling op te treden. Dit is opmerkelijk omdat we tot nu toe hebben gesteld dat de (gezins)sociologische en demografische ontwikkelingen binnen de lidstaten wel degelijk op een groeiende eenheid wijzen. Dat dit niet ten aanzien van het gebruik van bepaalde voedingsmiddelen het geval is toont tabel 6.2 aan.

Tabel 6.2 Hoofdelijk verbruik van een aantal agrarische produkten in zes EG-landen, in hoeveelheden per jaar.

	D	GB	F	Irl	It	NL
Melk (liter)	60	120	67	168	77	73
Eieren (stuks)	204	237	167	181	160	111
Boter (kg)	6	—	6	11	3	2
Margarine (kg)	7	—	2	5	4	21
Suiker (kg)	11	11	11	19	17	9
Aardappels (kg)	43	63	40	118	31	50
Varkensvlees ingevroren (kg)	15	10	7	—	6	9

Bron: Eurostat (1990b).

We lijken te maken te hebben met gelijke of gelijksoortige culturele bewegingen, die echter op het voedingsniveau geen consequenties lijken te hebben.

Bezien we het gebruik van een aantal basisvoedingsmiddelen naar huishoudensvorm dan ontstaat een iets genuanceerder beeld. De tabellen 6.3 t/m 6.6 tonen, naast de grote verschillen naar land, ook aan dat de variabele huishoudvorm een duidelijke discriminerende werking heeft. In tabel 6.3 wordt het melkverbruik gegeven. Uit deze tabel blijkt dat vooral de alleenstaanden meer melk drinken dan de leden van andere huishoudens. Dit geldt ook (tabel 6.4) voor het nuttigen van eieren, ofschoon hier wel sterke fluctuaties tussen de landen onderling optreden. Met enige goede wil kan ook ten aanzien van suiker (m.u.v. Ierland) en aardappelen een dergelijke conclusie worden getrokken (tabellen 6.5 en 6.6).

Tabel 6.3 Het hoofdelijk verbruik van melk in zes EG-landen voor verschillende typen huishoudens (in liters)¹⁾.

Huishouden	D	GB	F	Irl	It	NL
Gemiddeld	60	120	67	168	77	73
Eénpersoonshuishoudens						
jonger dan 65 jaar	+		+	++		
65 jaar en ouder		++		++	++	+
Echtpaar						
1 kind						
2 kind				-		
3+ kind						
Eénoudergezin		+	-			+
Andere huishoudens						

Bron: Eurostat (1990b).

¹⁾ Een + staat bij melk voor 20 liter meer dan gemiddeld, bij eieren voor 40 stuks, bij suiker voor 3 kg en bij aardappelen 15 kg. Een - wordt gegeven als het verbruik overeenkomstig minder is. Blanco betekent dat het verbruik niet substantieel afwijkt van het gemiddelde.

Tabel 6.4 Het hoofdelijk verbruik van eieren in zes EG-landen voor verschillende typen huishoudens (in stuks) ¹⁾.

Huishouden	D	GB	F	Irl	It	NL
Gemiddeld	204	237	165	181	160	111
Eénpersoonshuishoudens						
jonger dan 65 jaar		++		+	++	
65 jaar en ouder	+	++		+++	++	+
Echtpaar	+	+		+	+	
1 kind	-		+	-		
2 kind	-	-	+	-		
3+ kind	-	-	+	-		
Eénoudergezinnen	-		-	-		-
Andere huishoudens						

Bron: Eurostat (1990b).

¹⁾ Voor verklaring tekens, zie tabel 6.3.

6.5 Conclusies

Binnen de EG tekent zich op (gezins)sociologisch en op demografisch gebied een parallelle ontwikkeling af. Deze ontwikkeling kan in een bredere context worden getypeerd als een toenemende culturele gelijkheid indien bijvoorbeeld de positie van het kind, de positie van de vrouw en de individuele levensloop (de huishoudensdynamiek) worden gezien. Uiteraard zijn er voorlopers en achterblijvers, de tendens is echter duidelijk.

Bij het verbruik van voedingsmiddelen, gezien naar land, valt de grote onderlinge verscheidenheid op. Op het eerste gezicht lijken hier grote verschillen te bestaan, er lijkt geen sprake te zijn van een Europese markt. Bij een verdere differentiatie naar huishoudensvorm zijn er echter wel enige tendensen zichtbaar die duiden op een grotere uniformiteit van de markt. De alleenstaanden blijken in het algemeen meer melkproducten te gebruiken, meer eieren te nuttigen, evenals suiker en de oudere alleenstaanden meer aardappelen. Onder het gemiddelde bevinden zich vooral de huishoudens met

Tabel 6.5 Het hoofdelijk verbruik van suiker in zes EG-landen voor verschillende typen huishoudens (in kg) ¹⁾.

Huishouden	D	GB	F	Irl	It	NL
Gemiddeld	11	11	11	19	17	9
Eénpersoonshuishoudens						
jonger dan 65 jaar		++			++++	
65 jaar en ouder	+	++++	-	+++++	++++	
Echtpaar	+	++		+	+	
1 kind	-	-	+	++		
2 kind	-	-		+++		
3+ kind		-	++	+++	+	
Eénoudergezinnen			-	+++		
Andere huishoudens						

Bron: Eurostat (1990b).

¹⁾ Voor verklaring tekens, zie tabel 6.3.

kinderen, met name voor eieren en aardappelen. Bij melk doen zich geen sterke afwijkingen naar beneden voor.

Een uniformiteit zoals bij de gezinssociologische en demografische ontwikkelingen zich aftekent treedt dus nog niet op bij het gebruik van deze voedingsmiddelen. Wel valt de positie van de alleenstaanden en de gezinnen op. Mede aan de hand van de genoemde demografische ontwikkelingen kan derhalve worden gesteld dat door de groei van het aantal alleenstaanden (ouderen en jongeren) er sprake is van een groeiende afzet m.b.t. de producten melk, eieren, suiker en aardappelen. De demografische ontwikkelingen lijken derhalve gunstige te zijn voor de markt van deze voedingsmiddelen. Toch is er een probleem aanwezig. De huishoudens met kinderen scoren in vele gevallen onder het gemiddelde. De vraag blijft of zij bij wijziging van de huishoudenssituatie een ander consumptiepatroon zullen vertonen. Onderzoek op dit terrein is geboden.

Tabel 6.6 Het hoofdelijk verbruik van aardappelen in zes EG-landen voor verschillende typen huishoudens (in kg) ¹⁾.

Huishouden	D	GB	F	Irl	It	NL
Gemiddeld	43	63	40	118	31	50
Eénpersoonshuishoudens						
jonger dan 65 jaar			+			
65 jaar en ouder		+	++		++	
Echtpaar		+	++		++	
1 kind			-		-	
2 kind			-		-	
3+ kind			-		-	-
Eénoudergezinnen					-	
Andere huishoudens						

Bron: Eurostat (1990b).

¹⁾ Voor verklaring tekens, zie tabel 6.3.

Literatuur

- Eurostat (1990a), *Bevolkingsstatistiek*, Luxemburg: EG.
- Eurostat (1990b), *Gezinsbudgetten*, Luxemburg: EG.
- Goossens, G.C., E.L. de Vos, C. de Hoog en J.A.C. van Ophem (1990), *De Huishouding van Minima. Een onderzoek naar de Huishoudvoering van Ontvangers van RWW. ABW en AOW*, rapport 7. Wageningen: Vakgroep Huishoudstudies.
- Heeren, H.J. (1973), De huwelijksleeftijd als demografische variabele, in: H.J. Heeren (e.d.), *Huwelijksleeftijd in Nederland*, 9-22.
- Lccuwen, L.Th. van en M.J.H. Ploegmakers (1990), Patronen in de individuele levensloop: Samenvatting van de voornaamste resultaten, *Gezin*, 2, (3-4) 188-195.
- Ophem, J.A.C. van en C. de Hoog (1991), *Leefstijlpatronen bij Relatief Welgestelden* Wageningen: Vakgroep Huishoudstudies (in bewerking).
- Swaan de, J. (1983), *De Mens is de Mens een Zorg*, Amsterdam, 1983.
- Vijgen, J. en R. van Engelsdorp Gastelaars (1986), *Stedelijke Bevolkingscategorieën in Opkomst*, Nederlands Geografische Studies 22, Amsterdam.